

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
Факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв
імені Валентини Волошиної
Кафедра початкової освіти

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ НОВОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ**

Студентки 2 курсу МВПДЗ групи
Освітньої програми:
Початкова освіта. Психологія
Спеціальності 013 Початкова освіта
Галузі знань: 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти магістра

Волощук Наталії Юріївни

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент
Любчак Людмила Володимирівна

Розширена шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ.....	9
1.1 Сутність та завдання морального виховання сучасних молодших школярів.....	9
1.2 Видатні педагоги про особливості морального виховання учнів молодшого шкільного віку	18
1.3 Діагностика стану моральної вихованості учнів школи I ступеня (за результатами експериментальних досліджень).....	25
РОЗДІЛ II. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ШКОЛИ I СТУПЕНЯ.....	35
2.1 Використання змісту навчальних дисциплін у формуванні моральних якостей учнів.....	35
2.2 Систематичне використання творів для дітей В.О.Сухомлинського у процесі позакласного читання молодших школярів.....	40
2.3 Взаємодія педагога з батьками як ефективний спосіб морального виховання учнів початкових класів	43
2.4 Проведення морально-етичних бесід та відвертих розмов під час організації класних годин.....	47
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Загальна соціокультурна ситуація, виклики щодо збереження цілісності й державності України, військова загроза, завдання консолідації суспільства, реформування системи освіти визначають нагальність підвищення уваги до виховного потенціалу освітнього середовища та допомоги школі в організації виховного процесу на основі інтеграції виховних зусиль суспільства, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства і малих груп, соціально-значущих якостей особистості. Підґрунтям моральної вихованості людини є процес її становлення впродовж всього життя, починаючи ще з дитинства, з навчання у початковій ланці освіти. Результати морального виховання суттєво впливають на освітній процес у початковій школі. Перед початковою ланкою освіти постає важливе завдання підготовки вихованого громадянина, який буде здатний самостійно аналізувати свою діяльність та діяльність інших людей відповідно до моральних засад. Такий громадянин чітко усвідомлюватиме власні орієнтири, які будуть базуватися на повазі інших людей.

На сучасному етапі постає проблема виховання моральної свідомості учнів, адже сучасні діти знаходяться в ситуації численних ризиків, спокус, негативних впливів (у тому числі і через маніпулятивні технології змісту ЗМІ, інтернет-мережі, різних видів рекламної продукції), дезорієнтації у вимогах і моделях поведінки, безцільного проведення позаурочного часу. Дослідження рівня моральної вихованості молодших школярів дасть змогу переконатися у важливості вміння вчителя донести до душ дітей загальнолюдські цінності, які мають складати підґрунтя всього навчального процесу. Адже в час неперервних інновацій люди, на жаль, не звертають належної уваги таким важливим, «невмирущим» моральним засадам. Тому у процесі інтелектуального розвитку дитини має бути присутній моральний, духовний розвиток, якому мають сприяти одночасно батьки та вчитель.

Важливу роль у вихованні підростаючого покоління відіграє педагог. Саме перший вчитель прищеплює дітям елементарні моральні цінності та якості, формуючи у них моральну свідомість та власні переконання. Тому одним з найважливіших його прагнень є бажання сформувати в учнів стійкі моральні цінності, які протягом життя перейдуть у життєві принципи. Кожен вчитель початкових класів повинен планувати урок з включенням морально-етичної бесіди. Адже він щодня вчить розрізняти хороші та погані вчинки, обговорює та аналізує з учнями різні життєві ситуації та підводить дітей до власних роздумів і висновків з даної ситуації. Результатом праці вчителя в даному питанні є використання дітьми теоретичних знань у повсякденному житті.

Актуальність даного питання підтверджується вимогами головних освітянських документів сьогодення. Це обумовлено завданнями загальної середньої освіти, а саме: виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй, тощо (Стаття 5) [50]. Варто зазначити, що цілі виховного процесу в закладах загальної середньої освіти визначаються на основі принципів, закладених у Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах України. Вагоме значення морального виховання визначено в освітньому процесі Нової української школи. В концептуальних засадах вказано, що виховання не буде зведено лише до окремих «занять із моралі». Виховання сильних рис характеру та чеснот здійснюватиметься через наскрізний досвід. Усе життя Нової української школи буде організовано за моделлю поваги до прав людини, демократії, підтримки добрих ідей [43, с. 21].

Проблеми морального виховання підростаючого покоління стали основними темами наукових пошуків українських філософів, діячів науки, педагогів тощо. Значна кількість педагогів досліджували моральне виховання

молодших школярів у різних аспектах. Вагому роль у дослідженні даної проблеми відіграють праці класиків педагогіки (Г. Ващенко, Б. Грінченко, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський) та сучасних науковців (Л. Дмитренко, В. Киричок, О. Матвієнко, О. Третяк та ін.). Важливість здійснення морального виховання в освітньому процесі знайшло своє наукове обґрунтування в дослідженнях педагогів та в практичному досвіді вчителів школи I ступеня. Численні дослідження дають можливість зробити висновок, що систематичне виховання моральних основ поведінки школярів передбачає закріплення в свідомості учнів моральних правил і норм, розвиток моральних почуттів.

Отже, актуальність даної теми пояснюється тим, що в сучасному суспільстві не вистачає моральної освіченості, тому під час організації процесу навчання та виховання вчитель початкової ланки освіти повинен враховувати сучасний стан моральної вихованості учнів та навчати учнів на засадах моральності. Тільки при врахуванні таких умов рівень вихованості дітей молодшого шкільного віку зросте.

Об'єкт дослідження: моральне виховання молодших школярів.

Предмет дослідження: шляхи морального виховання учнів молодшого шкільного віку за програмою НУШ.

Мета – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити рівень моральної вихованості молодших школярів, з'ясувати можливості цілеспрямованого впливу змісту навчальних дисциплін на розвиток моральних якостей учнів.

Гіпотеза дослідження: Якщо вчитель у процесі навчання буде цілеспрямовано використовувати зміст навчальних дисциплін для отримання учнями знань про моральні вчинки людей, систематично звертатиметься до передового педагогічного досвіду з розвитку моральних якостей учнів, методично правильно проводити морально-етичні бесіди з молодшими школярами, то рівень моральної вихованості учнів значно зросте, оскільки

кожна дитина буде нести за собою багаж моральних засад, цінностей, переконань.

У відповідності з метою і гіпотезою дослідження ставляться **такі завдання:**

- 1) опрацювати наукову літературу з проблем морального виховання молодших школярів;
- 2) здійснити аналіз методів та форм морального виховання в процесі навчання молодших школярів;
- 3) дослідити рівень моральної вихованості учнів школи I ступеня;
- 4) окреслити шляхи формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, зіставлення, класифікація науково-педагогічних джерел, що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вчених на проблему дослідження;
- емпіричні: діагностичні методики «Сюжетні картинки» та «Вибір», бесіди «Чесність і правдивість», «Добро врятує світ», «А дружити треба вміти...», спостереження;
- методи обробки результатів дослідження.

База дослідження: Вінницька ЗОШ I-III ступенів № 22 (всього охоплено 30 учнів 1 класу).

Апробація результатів дослідження здійснювалась на щорічних регіональних педагогічних читаннях «Реалізація ідей В.О.Сухомлинського в практиці роботи сучасних освітніх закладів» – м. Вінниця, 2018 Р., Студентська науково-практична інтернет-конференція «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи» «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» – м. Івано-Франківськ, 2018 р., III Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті

наступності дошкільної та початкової освіти» – м. Вінниця, 2019 р., Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Гармонизация психофизического и социального развития детей дошкольного возраста» – м. Мінськ, 2020 р., IV Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» – м. Вінниця, 2020 р., Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції «Актуальні питання початковій освіти: досвід, реалії перспективи» – Кам'янець-Подільський 15-16 жовтня 2020 р.

Основні результати дослідження висвітлено в п'ятьох одноосібних публікаціях автора, а саме:

1. Лучко Н. Моральне виховання молодших школярів у процесі навчання / Н. Лучко // Реалізація ідей В. О. Сухомлинського у практиці роботи сучасних освітніх закладів : Збірник матеріалів регіональних педагогічних читань / Відп. За випуск: І. М. Лапшина, Л. В. Любчак, Н. Ю. Родюк. – Вип. 14. – Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2018. – С. 132-135.
2. Лучко Н. Особливості морального виховання у контексті Нової української школи / Н. Лучко // Студентська науково-практична інтернет-конференція «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи» «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». – Вип. 5. – 2018 р. – С. 151-154.
3. Лучко Н. Способи взаємодії вчителя з батьками молодших школярів для досягнення моральної вихованості учнів / Н. Лучко // Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 19-20 квітня 2018 р.) / за ред. О. А. Голюк : Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла

Коцюбинського, факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2019. – Вип. 8. – С. 79-82.

4. Волощук (Лучко) Н. Нравственное воспитание детей в процессе преимущества дошкольного и начального образования / Н. Волощук (Лучко) // Гармонизация психофизического и социального развития детей дошкольного возраста: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції (Білоруський державний педагогічний університет ім. Максима Танка). – 2020 р. – С. 61-63.
5. Волощук (Лучко) Н. Реалізація завдань морального виховання молодших школярів у процесі навчання / Н. Волощук (Лучко) // Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (ВДПУ імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020 р. – Випуск 9. – С. 115-118.

Наукова робота складається зі вступу, 2 розділів основного тексту, висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 54 сторінки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

1.1 Сутність та завдання морального виховання сучасних молодших школярів

Моральне виховання має вагоме значення в освітньому процесі початкової школи, адже формування засад моральності відбувається на всіх уроках. Взагалі моральне виховання пояснюють як систематичний вплив на особистість з метою передачі їй існуючих у суспільстві моральних цінностей, з метою розвитку її здатності до морального вдосконалення [8, с. 216].

До морального виховання відноситься сукупність моральних ставлень (до Батьківщини, суспільства, живої та неживої природи, колективу, матеріальних і духовних цінностей, інших людей, до самого себе тощо). Також вважають, що процес виховання моральності – це цілеспрямоване формування в учнів здатності бачити людину в навколишньому світі, розглядати її як найвищу цінність, співпереживати людині, сприяти благу її і людства через створення матеріальних та духовних цінностей. Задля ефективної реалізації завдань морального виховання в початковій ланці освіти вчителів варто опиратися на основні завдання відповідного напрямку виховання. Отже, виділяють такі основні завдання морального виховання молодших школярів:

- ✓ формування моральної свідомості;
- ✓ розвиток моральних відчуттів;
- ✓ вироблення умінь і навичок моральної поведінки [45].

Методологічною основою морального виховання є етика. Етика – це наука про мораль, природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і взаємовідносин між людьми в суспільстві. Отож, дуже важливо, щоб морально-етична основа, яка формується в закладах освіти, набула провідного значення і допомагала кожному вихованцеві визначитися

щодо ціннісних орієнтирів у власному житті, життєдіяльності, спілкуванні з іншими, відповідальності за збереження моральних основ як суспільства в цілому, так і власних [6, с. 70].

Моральне виховання розпочинається з сім'ї, продовжуючись у процесі соціалізації особистості, тобто впродовж усього життя. Виховуючи дитину, потрібно пам'ятати батькам та вчителям про кожен компонент морального виховання [19, с. 92-94]. Розвиток моральної свідомості розпочинається з накопичення знань моральних норм, усвідомлення їхнього значення ще з раннього віку. На нашу думку, провідне значення у формуванні якостей моральності в ранньому дитячому віці відіграє так зване «соціальне успадкування». Вирішальну роль у процесі морального виховання відіграють не лише вчителі початкових класів, а й батьки: їх власна поведінка на засадах високої моральності, цілеспрямований вплив на особистість дитини закладають основи моральних чеснот особистості. Спочатку дитину знайомлять з найпростішими моральними нормами батьки у сім'ї за допомогою повсякденного спілкування та взаємодії з нею [15, с. 205]. Стаючи дорослішою, вона йде у дитячий садок, де вихователь прищеплює їй моральні принципи за допомогою ігрової діяльності, занять, спілкування, колективної праці і т. д. Саме під час бесід, розповідей дошкільнят ознайомлюють з різноманітною морально-етичною інформацією [42, с. 151]. Наступним етапом соціалізації підростаючого покоління є прихід до школи. Школяр уже зустрічається з моральними нормами, правилами у суспільстві, тобто у власному шкільному житті. На цьому етапі учнів можна ознайомити із кодексом моральних добродійностей дитини-школяра, які є аксіоматичними засадами цивілізації:

1. Люби і шануй батьків своїх.
2. Бережливо стався до навколишнього природного світу.
3. Не вбивай нічого живого.

4. Будь милосердним, з повагою стався до інших, намагайся допомагати їм.

5. Стався до інших так, як хотів би, щоб ставилися до тебе.

6. Прагни сумлінно працювати.

7. Не кради.

8. Не зраджуй: ти завжди відповідальний за тих, кого наблизив до себе.

9. Уникай неправди, не свідчи на когось брехливо.

10. Остерігайся шкідливих звичок [15, с. 205].

Саме такі засади свідчать про напрямки роботи, в яких повинен працювати вчитель з учнями протягом їх навчання в початковій школі. Адже, засвоївши такий кодекс моральності, учні молодшого шкільного віку на підсвідомому рівні виховуватимуть у собі самоорганізованість і самодисциплінованість. У їх формуванні велике значення має перебування молодших школярів у школі, насамперед, це дотримання шкільної дисципліни. Шкільна дисципліна – це дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке та організоване виконання ними своїх обов'язків, дотримання традицій тощо [8, с. 364].

Свідома дисципліна проявляється в неухильному виконанні суспільних принципів і норм поведінки, які ґрунтуються на почутті обов'язку та відповідальності. Відповідальність трактують, як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку по відношенню до норм суспільства, порівнювати свої вчинки з суспільними законами та правилами. У вихованні свідомої дисципліни, почуття обов'язку і відповідальності важливою є спільна робота вчителів і батьків, спрямована на засвоєння молодшими школярами правил поведінки в школі, їх прав та обов'язків, формування в них потреби постійно дотримуватися їх, створення оптимальних умов для свідомої діяльності, а головне – постійний тактовний контроль за поведінкою учнів [45]. Вимогливість вчителя має бути розумно поєднана з доброзичливим ставленням до учнів. Він повинен розуміти, що

школяр може допуститися помилки через брак життєвого досвіду, необізнаності або з інших причин. Тому педагог має вміти пробачати помилки, підтримувати, допомагати дітям знаходити оптимальні рішення у складних життєвих ситуаціях, які можуть трапитися з учнями.

Молодший шкільний вік психологи називають найсприятливішим для засвоєння моральних норм і правил поведінки [3, с. 21]. Тому прийшовши до школи, учні знайомляться з великою кількістю інформації, яка значною мірою стосується повсякденного життя, а особливо моральної вихованості особистості в різних життєвих ситуаціях. Саме на цьому етапі в особистості закладаються підвалини моральності. Передумови морального розвитку більше не повторяться, і те, що буде упущене тут, надолужити в наступних вікових періодах і мікроперіодах (від класу до класу) виявиться важким чи зовсім неможливим [3, с. 21].

Сьогодні, коли прийшов час змін у сфері освіти, а саме впровадження концепції «Нова Українська Школа» (НУШ), варто проаналізувати місце морального виховання в організації освітнього процесу школи I ступеня. Концепція Нової української школи пропонує виховний компонент змісту компетентностей, визначених у Законі України «Про освіту». Закладені основні орієнтири компетентнісного виховання особистості учня можуть творчо наповнюватись конкретним змістом, з урахуванням особливостей функціонування закладу освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів. Варто виділити основні конструкти виховного середовища закладу загальної середньої освіти та виховного простору сучасного учня:

- 1) Виховне середовище закладу загальної середньої освіти – це середовище безпосереднього і опосередкованого впливу на дитину в закладі освіти у сукупності матеріального та духовного забезпечення освітнього процесу, що утворює сприятливі умови для особистісного і соціального розвитку учнів, розкриття їхніх здібностей, збагачення

позитивного досвіду міжособистісної взаємодії, ціннісно-орієнтованої діяльності.

- 2) Суб'єкти виховного середовища закладу загальної середньої освіти – педагоги і учні всіх вікових груп.
- 3) Виховний простір сучасного учня: мережа закладів загальної середньої освіти всіх форм власності (загальної середньої та позашкільної освіти), сімейне середовище, вуличне середовище, зона дії засобів масової інформації та комунікаційних технологій.

В концепції Нової української школи моральне виховання учнів передбачає розвиток ціннісних ставлень і суджень, які слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії у суспільстві [46, с. 19]. Розробники концепції аргументували це тим, що найосвіченіша людина може стати злочинцем, якщо не поділяє загальнолюдські цінності [47]. Нова система освіти покликана виховати особистість, новатора, патріота, враховуючи моральні цінності, норми, принципи та переконання. Виховний процес буде невід'ємною складовою всього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність) [46, с. 19].

В контексті ідей Нової української школи визначені завдання морального виховання. Одне з основних завдань морального виховання полягає у розвитку гуманності – сукупності моральних якостей особистості, що виражають ставлення до людини як вищої цінності [3, с. 67]. В даному сенсі гуманність проявляється в чуйності, доброзичливості, готовності допомогти, в умінні зрозуміти іншого, поставити себе на місце іншого, в

здатності до толерантності та співчуття. Пріоритетними завданнями морального виховання у контексті реформування освіти є:

- утвердження принципів загальнолюдської моралі – правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей;
- виховання духовної культури особистості; створення умов для вибору нею своєї світоглядної позиції;
- формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між моральними ідеями, правами людини та її моральною відповідальністю [48].

Актуально те, що у Новій українській школі зростає частка проектної, командної, групової діяльності у педагогічному процесі [44, с. 28]. Саме ці аспекти за правильної організації породжують в учня початкової школи моральні якості, переконання, норми поведінки.

Проходячи педагогічну практику в загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №22 Вінницької міської ради, ми мали можливість спостерігати за освітнім процесом початкової школи, який організовано за концепцією Нової української школи. І. І. Керсова активно використовує у своїй діяльності різні форми та методи морального виховання учнів (етична бесіда, рольова гра, драматизація та театралізація, екскурсія тощо). Насамперед, варто відзначити досвід проведення ранкових зустрічей, адже саме така форма організації діяльності виховує в дітей такі моральні якості як: доброта, повага, дружелюбність, відповідальність, совість, скромність, співпраця, милосердя тощо. В основі ранкових зустрічей покладено вітання (виховання дружелюбності, доброти), групове заняття (обговорення інформації, участь в іграх, виконання пісень) дозволяє школярам вчитися поважати думку один одного, співпереживати, бути справедливими, чесними, щоденні новини (виконання різних завдань) допомагає учням вчитись товарищескості, толерантності, ввічливості, працьовитості, діти набувають вміння коректно

висловлювати свою думку, щоб не образити співрозмовника. Ірина Іванівна у 2019 році посіла перше місце серед учителів початкових класів Вінниччини з якості проведення ранкових зустрічей. Її досвід у формуванні моральних якостей учнів є цінним і потребує, на наше глибоке переконання, ґрунтовного і систематичного вивчення.

Ми вважаємо, що більш ефективне формування моральних почуттів і моральної свідомості особистості може відбуватися лише в контексті її громадської поведінки. Практику такої поведінки в молодшому шкільному віці створює передусім школа, правильно організований шкільний колектив, сім'я, позашкільні заклади [21, с. 27]. Завдяки цьому молодший шкільний вік саме і стає періодом інтенсивного формування високих моральних почуттів і переконань. Спочатку для учнів початкової школи це неусвідомлені почуття, не дуже свідомі переконання, а скоріше – це безпосередньо узагальнений і засвоєний досвід шкільного колективного життя, проте з часом все переходить у свідоме розуміння важливості цих компетентностей. На нашу думку, в такий найсприятливіший період потрібно приділяти значну кількість часу для формування в учнів моральних загальнолюдських цінностей. Адже результати морального виховання учнів молодшого шкільного віку проявляються в майбутньому, в життєвих позиціях дорослої особистості.

Одним з основних завдань сучасної школи є формування в учнів загальнолюдських духовних цінностей та орієнтирів. Серед них – любов до ближніх, повага до навколишніх, доброта. Моральне виховання учнів має стати органічною складовою освітнього процесу будь-якого закладу освіти [6, с. 70]. Результат виховання моральності буде, якщо його зміст змінюватиметься поступовим ускладненням мети, її поглибленням та розширенням. Отож постановка нових, більш серйозних цілей зміцнить дитячий імунітет моральних переконань. В основу змісту морального виховання покладено загальнолюдські морально-духовні цінності. Адже

загальнолюдські моральні цінності – це набуті попередніми поколіннями незалежно від расової, національної чи релігійної належності морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки та життєдіяльності окремої людини або певних спільнот [15, с. 204].

На ґрунті загальнолюдських та морально-духовних цінностей можна виділити певну кількість якостей особистості, які пропонуються змістом морального виховання. Це гуманізм, чесність, доброта, працелюбність, почуття колективізму, справедливність, повага до батьків і людей взагалі, милосердя, дисциплінованість, чуйність, доброзичливість, совісність, національна гідність, скромність, інтелігентність, почуття патріотизму, материнства, інтернаціоналізму, екологічна та правова культура. Посилення тенденцій щодо зміцнення культу сили, грошей, маргіналізації дітей за місцем проживання, ствердження асоціальних субкультур сприяє набуттю і накопиченню асоціального і протиправного досвіду у дітей, формування у них викривленого образу світу та актуалізує потребу формування у підростаючих поколінь гуманістичної та стійкої до маніпуляцій свідомості, моральних принципів, духовності [4, с. 3]. Тому варто наголосити, що ціннісні орієнтації, які вчитель прагне прищепити кожній дитині впродовж уроків, виступають для школярів початкових класів імунітетом, який захищає дитину від зовнішніх проявів впливу агресивних субкультур («Синій кит», «Море китів», «Розбуди мене в 4:20» тощо) на свідомість та поведінку, що є надзвичайно актуальним у сучасних умовах життя та розкриває сутність значення морального виховання молодших школярів [26, с. 11].

На нашу думку, формують таку моральну стійкість у дитини молодшого шкільного віку не лише зміст, методи, організація виховання та навчання, не лише вчитель, який дає знання та формує переконання, а й та атмосфера, яка панує в класі, стиль стосунків педагога та учня, дітей між собою, їх ставлення до вчителя [17, с. 542]. Авторитет вчителя відіграє важливу роль у вихованні в учнів моральних засад, адже молодші школярі

мають бачити в ньому приклад поведінки відповідно до моральних норм. Тому педагог повинен користуватися таким авторитетом, адже розумно користуватися авторитетом – важке і витончене мистецтво. Потреба дитини в авторитеті приводить до того, що вона знайде собі наставника, духовного керівника, якого можна було б про все запитати, порадитися, на кого вони могли б орієнтуватись у своєму житті [41, с. 5]. На нашу думку, краще, щоб цим наставником став вчитель (добра, чесна, порядна людина із багажем моральних цінностей та переконань), а ніж інша сумнівна особистість (друг із компанії з поганим статусом чи маніпулятор старшого віку тощо).

Отож, без педагогічного авторитету вчитель не зможе зреалізувати продуктивне моральне виховання, тому що учні не будуть сприймати інформацію від нього та й не будуть сприймати і самого вчителя [18, с.19]. Тому можна стверджувати, що мета виховання полягає в тому, щоб формувати й розвивати суспільну свідомість дитини, свідомість, яка б допомагала їй вибудувати власну поведінку в соціальному середовищі на основі норм, які дане суспільство приймає як позитивні цінності.

Варто зазначити, що моральне виховання буде ефективним за умов тісної співпраці сім'ї і школи, метою якої є формування стійких моральних якостей, почуттів, потреб, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, принципів і норм моралі. Основними завданнями морального виховання є ознайомлення молодших школярів із правилами і нормами моральної поведінки, формування моральних почуттів і переконань, вироблення умінь і навичок моральної поведінки. На нашу думку, вчитель у своїй роботі має опиратися на такі моральні цінності, як: добро, повага, щирість, милосердя, дружба, любов, щедрість, підтримка тощо.

1.2 Видатні педагоги про особливості морального виховання учнів молодшого шкільного віку

Спадщина напрацювань багатьох педагогів про моральне виховання належить до таких здобутків, які залишаються у полі зору надовго. Більше того, стає дедалі очевиднішим, що вона належить до тих небагатьох явищ духовної культури, які з плином часу здатні викликати до себе особливу увагу та залишатися актуальними донині. Система праць видатних педагогів має здатність оновлюватися в часі, зокрема й діяльність Яна-Амоса Коменського. Він по-своєму трактував особливості морального виховання та його важливість в навчальному процесі. Великий дидакт вважав, що мета морального виховання полягає у формуванні високих моральних якостей, вважаючи, що коли не виховувати їх з дитинства, то порушиться гармонія особистості. Ян-Амос Коменський підкреслює, що людина не народжується з моральними якостями – вони у неї виховуються протягом всього життя; моральність пов'язана з вихованням мудрості та любові до неї в учнів [16, с. 33].

На нашу думку, видатний педагог бачив у маленькій дитині майбутнього діяча, мудреця і з великою повагою та турботою ставився до особистості учня. Значну увагу педагог приділяв дотриманню встановлених порядків, дисципліні, був прихильником суворої дисципліни, проте на засадах гуманності, яка повинна бути однаковою для всіх школярів. Основні положення морального виховання та виховання дисциплінованості викладено в працях «Закони добре організованої школи» і «Правила поведінки, зібрані для юнацтва в 1653 р.», в яких показано важливість свідомого виконання учнями шкільних законів, норм людського співжиття й свого обов'язку [44]. Виконання правил шкільного життя та розвиток почуття обов'язку в молодших школярів значною мірою залежить від вчителя, адже як він організує діяльність малих, ще недосвідчених учнів. У сфері виховання й навчання учнів особливу роль відводив вчителю, наголошуючи, що його

професія «найпочесніша під сонцем», а тому «найкращі з-поміж людей нехай будуть учителями» [16, с. 31].

Тема морального виховання цікавила не лише вітчизняних педагогів, а й значну кількість зарубіжних діячів педагогічної галузі, а саме вагомий внесок здійснив Йоган-Генріх Песталоцці. Особливу увагу в теорії морального виховання звертав на принцип народності, адже моральне виховання має ґрунтуватися на найкращих якостях та рисах народу, в якому дитина живе. Основна мета морального виховання, за Песталоцці, – розвиток природних здібностей людини, що закладені в ній, постійне їх удосконалення [16, с. 41]. Песталоцці встановив для себе проблему поєднання продуктивної праці із навчанням, стверджуючи, що варто розглядати трудове виховання у зв'язку з моральним. Також швейцарський педагог один із перших звернув увагу на проблеми взаємозв'язку сім'ї і школи. Варто зазначити, що Песталоцці цінував свободу школяра, визнавав правильним і стримування, і слухняність, хоча вмів поставити межу між свободою і слухняністю, він виділив основні чинники морального виховання – це праця, простота, взірцевий порядок, дисципліна, сім'я і добра матір. Він стверджував, що центром виховання є формування людини, її морального обличчя, дійової любові до людей, якраз це повинно вести людину вперед [16, с. 42].

Видатного педагога, К.Д. Ушинського теж турбувала тема морального виховання молодших школярів. Головне місце у своїй діяльності відводив моральному вихованню, яке варто починати з найменшого віку і здійснювати його постійно і систематично. К.Д.Ушинський дотримувався свого переконання, що праця відіграє вагомий роль у вихованні особистості. Він вважав, що вільна праця сама по собі потрібна людині, для розвитку в ній почуття людської гідності, а відсутність праці діють руйнівні не тільки на моральність, але навіть і на щастя суспільства [16, с. 117]. Видатний педагог був переконаний, що одним з першочергових завдань має бути формування гуманізму й патріотизму, любові до праці та чесності, дисциплінованості.

Велику увагу приділяв моральному вихованню та був одним із прихильників впровадження у школах теорії моралі, пропагування у переконливій формі таких якостей, як воля, мужність, стриманість, повага до жінки, до дитини, до літньої людини, пошана до себе, теорія вчинків, свідомо дисципліна тощо [16, с. 118]. Адже формування цих якостей є запорукою становлення високоморальної особистості. Він вважав, якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна перш за все ознайомитися також в усіх відношеннях [38, с. 359]. На його думку, необхідними умовами правильного морального виховання молодших школярів є «повна сім'я», добрі взаємини між батьком і матір'ю, авторитет батьків для дітей, взаємини, побудовані на моральних засадах, між батьками і дітьми, чіткий режим життя і корисно організована діяльність членів сім'ї. Тому можна впевнено стверджувати, що взаємозв'язок школи та злагодженого сімейного виховання – запорука успішного засвоєння дітьми моральних норм та правил.

Особливу роль у становленні важливості морального виховання в освітньому процесі належить Григорію Григоровичу Ващенку. У наш час у розв'язанні питання виховного ідеалу особливої актуальності набувають педагогічні погляди талановитого українського педагога та психолога Г. Ващенка, який виділив основи виховного ідеалу:

- національні фізичні і психічні особливості народу;
- усвідомлення народом свого призначення;
- християнство і загальноєвропейська культура;
- висока мораль, чистота і світлість душі;
- вище, божественне, одухотворене начало;
- служіння Україні, своєму краю як сенс життя людини;
- національна свідомість, почуття єдності з усією українською спільнотою;
- патріотична, здорова, національна гордість, національна гідність, любов до інших народів [5, с. 128].

Таким чином, виховний ідеал українця зведений Г. Ващенком до двох головних принципів: виховання людини на засадах християнської моралі і на здобутках духовності українського народу [5, с. 88]. Власне, ці принципи склалися впродовж багатьох років і є традиційними в житті і побуті українців. Серед них: правдивість, працелюбність, жертвенна любов до України, людяність, гостинність, щиросердність, відданість, вірність, оптимістичність, захоплення красою і мистецькою творчістю, музикою, співом, танцями, статева стриманість, вірність у коханні, здоровий сімейний побут. Ці риси є основою української ментальності.

Професор Г. Ващенко свою працю «Виховний ідеал» завершує словами: «Плекаючи свої кращі традиції, борючись за свою самостійну державу, українська молодь разом з тим мусить не тільки плекати загальнолюдські ідеали, а й активно боротись за них... Віримо, що ця боротьба закінчиться перемогою Правди і Добра» [5, с. 207]. Ми вважаємо, що Григорій Ващенко зробив вагомий внесок у впровадження морального виховання в освітній процес та й у все життя людини.

Варто зазначити, що моральне виховання відіграло важливу роль у педагогічних працях В. О. Сухомлинського. Будучи вчителем, директором він активно втілював засади морального виховання в освітній процес, поєднуючи будь-які теми із вихованням у дітей моральних якостей, цінностей, переконань. Він вважав, що найважливіше бути людиною, а потім уже освіченою людиною. «Якщо людину не вчити ні доброго, ні поганого вона не стане людиною; щоб жива істота, яка народилася від людини, стала людиною, треба вчити її тільки доброму» – говорив В. О. Сухомлинський в «Листах до сина» [35, с. 644]. Його любов до дітей була невичерпною, тому він організовував різні види діяльності, за допомогою яких відбувалося моральне виховання дитячих особистостей, наприклад: навчальна праця, духовне спілкування з природою, з книжкою, з мистецтвом, взаємодія один з одним та багато іншого.

Василь Сухомлинський прагнув виховати моральну свідомість за допомогою найголовнішого, почуттів: «Треба так впливати на свідчення і почуття вихованців, щоб вони переживали привабливість добра і нетерпимість до зла, щоб уже у ранньому дитинстві їх полонила моральна краса людської поведінки, щоб дитина сама прагнула до щастя бути морально красивою» [30, с. 61]. Моральне виховання складає підґрунтя всього процесу навчально-виховної діяльності, тому Василь Олександрович створив «Азбуку моралі», яка встановлює перед дитиною певні правила моральної поведінки та моральних норм, які повинні стати для них девізом життя. «У молодшому віці, коли душа дуже податлива до емоційних впливів ми вчимо їх азбуці моралі:

1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на оточуючих тебе людей. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки питанням до самого до себе: не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, оточуючим, тебе було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди роблять тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Всі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришеві в біді. Не чини людям зла. Поважай і почитай матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Будь небайдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає зло іншим людям, обкрадає суспільство.

Така азбука моральної культури, опановуючи яку діти досягають сутність добра і зла, честі і безчестя, справедливості і несправедливості» [32,

с. 164]. Опираючись на такі пророчі слова видатного письменника та педагога, варто пам'ятати, що залежно від того, чи знайде вчитель підхід до кожного учня, чи достукається до його душі, які прийоми, засоби, методи залучить, як організує моральне виховання в процесі навчання, такий буде результат його праці у вчинках, думках, переконаннях, розмовах вже дорослої людини, в якій вже стійко буде сформований рівень моральної вихованості, який, мабуть, буде важко змінити на краще. Отож, дослуховуючись до талановитого педагога, варто навчати та виховувати дитину через почуття, враховуючи її переживання, думки, проблеми, хоч і дитячі, оточення, ставлення до ближніх, до навчання, ставлення до слова вчителя та інше. На нашу думку, такий спосіб взаємодії з учнями – найефективніший, адже вчитель буде знати свого вихованця та його слабкі сторони, на які потрібно звернути більше уваги.

Про актуальність теми морального виховання у навчальному процесі свідчить діяльність сучасних педагогів, яких турбує стан моральної вихованості сучасних молодших школярів. Дана проблема однозначно хвилює В. А. Киричок. Її підхід до морального виховання учнів молодшого шкільного віку ґрунтується на гуманному ставленні до дитини, ефективність цього підходу підтверджується прислів'ям «Стався до людини так, як хочеш, щоб ставились до тебе». Адже якщо дитина буде бачити від навколишніх гарні вчинки, гуманне ставлення як до неї, так і до інших, то вона буде вчиняти так само. Тому, насамперед, вчитель має бути позитивним прикладом для наслідування учнів в плані моральної вихованості людини.

У проблемі, яка вивчається, вчена характеризує моральне виховання як суб'єкт-суб'єктну міжособистісну взаємодію, діалог, в якому одна людина сприймає іншу як таку саму цінність як і вона сама, ставиться до неї як до рівноправного учасника вихованого процесу [12, с. 20]. Віра Киричок впевнена, що звернення до особистості учня – обов'язкова складова діалогу з моральної теми. Особливо важливо, щоб така форма взаємодії давала

можливість кожному учневі розказати про себе, поділитися своїми переживаннями та думками, проблемами, визначити моральні переконання та рівень моральної культури вихованця. Важливий аспект морально-етичного діалогу на уроці полягає не стільки в засвоєнні знань, скільки в актуалізації творчого потенціалу мислення, змістовного судження з моральної проблеми [6, с. 71]. Ми вважаємо, що такий підхід – один з найголовніших у моральному вихованні молодших школярів, адже кожна дитина прагне бути почутою, хоче, щоб її зрозуміли, дали пораду, в цьому і полягає суть успішного виховання морально освіченої молоді.

Значний внесок у розвиток теорії і практики морального виховання молодших школярів зробила О. В. Матвієнко. Вона зазначає, що «моральне виховання особистості – це складний і багатогранний процес, який включає педагогічні та соціальні впливи» [21, с. 29]. Її дослідження довели значимість формування в учнів молодшого шкільного віку моральних якостей, адже саме моральні якості породжують моральний вчинок, переконання, моральну свідомість і т. д. Олена Матвієнко вважає, що вихованість молодшого школяра визначається його внутрішніми якостями, котрі характеризують його ставлення як до соціального оточення, так і до самого себе [21, с. 123]. Праці вченої характеризують важливість виникнення моральних почуттів в учнів, які можуть з'явитися впродовж систематичного впливу вчителя на дитину різними способами. О. В. Матвієнко зауважує: «Моральні почуття функціонують як оцінні реакції на об'єктивну дійсність і як суб'єктивні мотиви поведінки» [21, с. 57].

Спираючись на дослідження значної кількості вчених, варто погодитися з визначенням, яке влучно окреслює термін «моральне виховання»: «Моральне виховання – це адаптація людини до зовнішніх вимог, до зовнішньої регуляції своєї поведінки згідно з правилами соціуму та під його контролем» [42, с. 149]. Взагалі процес морального виховання особистості включає в себе розвиток моральних почуттів, свідомості і

поведінки. Проаналізувавши діяльність визначних педагогів, можна погодитися, що для успішного виконання завдань морального виховання слід звертатися до трудового виховання, опиратися на принципи народності, природовідповідності, співпраці із сім'єю тощо. Таким чином, нами з'ясовано значущість плідної діяльності педагогів минулого та сьогодення щодо особливостей реалізації завдань морального виховання в освітньому процесі школи I ступеня.

1.3 Діагностика стану моральної вихованості учнів школи I ступеня (за результатами експериментальних досліджень)

На сучасному етапі в початковій ланці освіти існує проблема низького рівня моральної вихованості молодших школярів. У період нового соціально-історичного повороту життєдіяльності людей, коли суспільство переймається проблемами ринкових відносин, нестабільністю економіки, політичною нестабільністю, руйнуються соціальні зв'язки та моральні устрої, що призводить до регресу гуманності, нетерпимості, жорстокості, дезінтеграції внутрішнього світу особистості, вакууму духовності [6, с. 70]. Зважаючи на такі тенденції, ми вирішили діагностувати рівень моральної вихованості учнів молодшого шкільного віку, адже ця тема є надзвичайно актуальною для сучасних вчителів та батьків та суспільства в цілому. Потрібно, насамперед, пам'ятати, що для досягнення належних результатів у вихованні потрібно «поставити дитину в такі умови, щоб потрібні погляди для оцінки речей по можливості поширювалися власними спостереженнями за вчинками здорового оточення, щоб дитина набула правдивих поглядів на те, що існує навколо неї [42, с. 152].

У контексті нашого дослідження, ми вирішили перевірити, які умови створені для молодших школярів задля результативного морального виховання. Звернення до практики свідчить, що в школі переважає оцінювання якості виховного процесу та його результатів «понад» [1, с. 38].

Це означає, що вчинки та поведінку учнів оцінює та характеризує вчитель, проводячи певний виховний захід, вчитель може схвалювати поведінку одного учня та засуджувати іншого, також висловлює свою думку про суть даних вчинків, дає поради учням, як виправити наявні негативні прояви.

На нашу думку, такий спосіб досить жорсткий та не має морального підґрунтя, вчитель часто принижує особистість учня в присутності учнів усього класу, не зважаючи на його почуття та переживання. Тому, ми вважаємо, що індивідуальні проблеми учня варто вирішувати індивідуально, а не виносити на осуд інших дітей. Ми гадаємо, що така особливість роботи педагога свідчить про недостатню здатність вчителя критично проаналізувати вчинок учня та своєчасно перебудувати свої стосунки з ним, більш виважено ставитися до вибору тих засобів, які сприяли б успішному виконанню морально-виховних завдань освітнього процесу.

Дослідження стану моральної вихованості учнів молодшого шкільного віку спиралося на використання різних форм, методів, засобів, які характеризуються виразністю, яскравістю, доступністю та ясністю. У контексті нашого експериментального дослідження важливо розуміти, що моральні цінності є стійкими, універсальними, невідчужуваними політичній та ідеологічній структурі, також мають гуманістичне значення, що найважливіше для виховання, та позитивну спрямованість [8, с. 7]. Отож, проводячи дослідження, варто із толерантністю ставитись до моральних переконань дитини, нехай вони ще і не стійкі, але це перші прояви становлення особистості.

Неодноразово підтверджено, що розв'язання проблеми навчання та виховання молодших школярів відбувається в контексті етнопедагогіки, історії педагогіки, у взаємозв'язку педагогічного та, звичайно, психологічного знання вчителя, з урахуванням вікових, психофізіологічних особливостей дитини, у з'ясуванні понятійно-категоріального апарату проблеми морального виховання [8, с. 7]. Варто зазначити також важливість

врахування вказаних особливостей дитини, адже на кожному віковому етапі у дитини стоять різні пріоритети тощо. Також важливо пам'ятати, якщо дитина, вірогідно, має низький рівень моральної вихованості, не слід засуджувати її за це та вказувати на те, адже дитина в цьому не винна, все це – вплив батьків, друзів (можливо старших за неї), вчителя тощо. Переймаючись отриманням достовірних результатів, потрібно створити певну атмосферу в класі та встановити довірливі стосунки з дітьми, щоб вони могли не боятись висловити свою думку з певного питання, заданого старшими.

Для вибору оптимальних шляхів підвищення рівня моральної вихованості учнів початкових класів нами здійснено спробу вивчити реальний стан проблеми. З цією метою проведено дослідження у середовищі дітей молодшого шкільного віку та вчителя початкових класів. На нашу думку, діагностуючи стан моральної вихованості, варто звернути увагу на введення вчителем в освітній процес засобів створення морального середовища та звичайно потрібно визначити стан сформованості моральних знань та цінностей учнів. Тому доцільно використовувати різні види діяльності школярів, щоб визначити реальний рівень моральної вихованості учнів.

Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Вінницької ЗОШ I ступеня № 22 (Вінницька область, Вінницький район). На етапі констатувального етапу експериментального дослідження було охоплено 30 дітей молодшого шкільного віку, а саме: 1-Г класу школи I ступеня. Для проведення констатувального експерименту нами було використано взаємодоповнювальні методики, а саме: методика «Сюжетні картинки» Р. Р. Калініної, методика «Вибір», бесіди на моральну тематику, відбувалося спостереження за учнями протягом 6 тижнів (за їхньою поведінкою на уроках, на перервах, у спілкуванні з однолітками і т. д.).

Наше дослідження ми розпочали шляхом проведення з учнями бесід на моральну тематику («Чесність і правдивість», «Добро врятує світ», «А дружити треба вміти...») (див. Додаток А). Учні мали змогу поговорити про моральні засади поведінки людини та визначити для себе моральні орієнтири. Серія бесід була спрямована на різні аспекти морального виховання, таким чином можна було зрозуміти уявлення молодших школярів з тем, які обговорювалися. Дітям було запропоновано розв'язання ситуацій у групах, читання віршів, оповідань, виконання різних вправ («Коло чесності», «Фея правди», «Мікрофон», тощо). Варто зазначити, що під час проведення бесід, а також спілкування із школярами було виявлено, що багато учнів класу проявили високий рівень знань моральних норм поведінки людини у соціумі та практики використання цих знань у своєму житті, а саме 49% (15 учнів); достатній рівень засвідчили 32% учнів класу (10 учнів), такі учні мають певні знання моральних норм поведінки людини в суспільстві, проте не завжди використовують їх на практиці; 19% школярів (5 учнів) виявили низький рівень моральної вихованості, їх знання були поверхневі та вони рідко використовують їх у своєму житті.

Задля отримання достовірного результату проведеного дослідження, ми запропонували учням пройти методику «Сюжетні картинки» Р. Р. Калініної (див. Додаток Б). Нами досліджувались моральні уявлення учнів, які сформувалися в них щодо життєвих ситуацій морального вибору. Перед учнями 1-Г класу стояло таке завдання: необхідно картинки приклеїти у відповідне поле, тобто ті картини, які учень вважає правильними (на картинках діти виконують позитивні дії) прикріпити під зеленою позначкою, а ті, які неправильні (на картинках діти виконують негативні дії) приклеїти під червоною позначкою. В кінцевому результаті ми отримали проранжовану таблицю із моральними уявленнями учнів I ступеня. Результати оцінювалися за трьохбальною шкалою: 0 балів – дитина неправильно розставляє картини із зображенням як позитивних, так і негативних вчинків, емоційні реакції

неадекватні або відсутні; 1 бал – дитина правильно прикріплює картинки, але не може пояснити свої дії, емоційні реакції неадекватні; 2 бали – правильно розкладає картинки, дитина пояснює свої дії, емоційні реакції адекватні, але слабо виражені; 3 бали – дитина пояснює свій вибір (можливо називає моральну норму), емоційні реакції адекватні, яскраво виражені в міміці, в активній жестикуляції тощо. Працюючи над таким завданням, учні самі визначали, які вчинки їм подобаються, а які ні. Після проведення заняття, молодші школярі були задоволені своєю роботою, яка була корисною, насамперед, для розвитку їхньої особистості.

Аналізуючи результати проведеної методики «Сюжетні картинки», варто зазначити, що взяли участь у цьому процесі не всі учні, лише 26 із 30. Певна кількість учнів була відсутня на час проведення дослідження, інша частина відмовилася від виконання завдання. Вивчаючи роботи учнів, варто констатувати, що більша частина дітей правильно визначала позитивні та негативні вчинки дітей на картинці, проте є також і протилежні результати. Під час опрацювання матеріалу ми виявили, що 54% учнів (14 учнів) отримали 3 бали, тобто діти пояснювали свій вибір, а також називали деякі моральні норми, проявляли адекватні емоційні реакції при виконанні завдання; 23% учнів (6 учнів) отримали 2 бали, тобто учні правильно розкладали картинки, пояснювали свої дії, виявлялися адекватні емоційні реакції, але яскраво виражені не були; 23% учнів (6 учнів) отримали 1 бал, школярі не завжди правильно прикріплювали картинки, не могли пояснити свої дії, виражені емоційні реакції були неадекватні (Див. рис. 1).

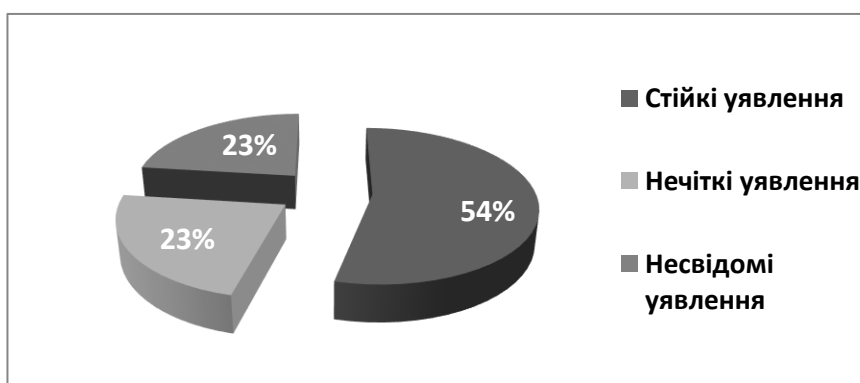

Рис. 1. Стан моральних уявлень учнів про гарні та погані вчинки

Аналізуючи отримані результати, можна стверджувати, що в учнів 1-Г класу переважають стійкі уявлення про моральні норми та правила. На нашу думку, ми отримали задовільні результати, адже 54% учнів продемонстрували високий рівень сформованості моральних уявлень про гарні та погані вчинки (див. Додаток В). Підґрунтям таких результатів, мабуть, є взаємодія батьків із дітьми, а також вплив прикладу та вчинків вчителя на моральну вихованість учнів, адже вчитель активно працює з учнями над формуванням моральних уявлень та реалізує морально-виховний потенціал у навчальному матеріалі.

Після організації діяльності із ситуативними картками ми запропонували учням методичку «Вибір» (див. Додаток Г). Перед проведенням такого завдання ми зазначили, що дана робота конфіденційна, тому було запропоновано учням позначити свою роботу іменем та першою літерою прізвища. Методика-тест складається із 6 запитань особистісного характеру, питання були вказані закритого характеру. Молодші школярі повинні були відповісти на дані запитання за допомогою варіантів відповідей, які були їм запропоновані, тобто учні читали питання та позначали правильний варіант відповіді, позначений певною літерою. Учневі було запропоновано для кожного запитання чотири варіанти відповідей (А), Б), В), Г)). Кожна літера відповідала за певний стан моральної вихованості молодших школярів, а саме: ставлення до моральних, загальноприйнятих норм та правил (А – свідчить про активне, позитивно стійке ставлення до згаданих моральних норм, Б – ставлення хоча й активне, але не достатньо стійке (можливі компроміси), В – його ставлення – пасивне і недостатньо стійке, Г – є свідченням негативного ставлення школяра до моральних норм). Кожне питання стосувалося певного аспекту життя дитини молодшого шкільного віку, за якими визначалися ставлення до моральних норм та пов'язаних ними моральні якості учнів.

Отож, задля визначення стану моральної вихованості учня потрібно було визначити, яка літера відповіді повторюється найчастіше і проаналізувати, якому рівню моральної вихованості відповідає ця літера. Після аналізу учнівських робіт ми здійснили порівняння результатів першої методики та другої методики-тесту, співставляючи їх результати. Порівнюючи такі роботи можна зробити висновок, чи співпадають рівні моральної вихованості із їхніми моральними уявленнями та орієнтирами, які були визначені з допомогою попередньої методики.

За отриманими даними методики-тесту «Вибір» було виявлено такі рівні моральної вихованості: високий рівень моральної вихованості мають 54% учнів 1-Г класу (13 учнів) – учні мають активне, позитивно стійке ставлення до згаданих моральних норм; достатній рівень – 21% учнів (5 учнів) – діти мають ставлення хоча й активне, але не достатньо стійке, можливі компроміси у процесі взаємодії; середній рівень – 4% (1 учень) – у цих учнів ставлення пасивне і недостатньо стійке; низький рівень – 21% (5 учнів) – свідчить про негативне ставлення школярів до моральних норм (Див. рис. 2).

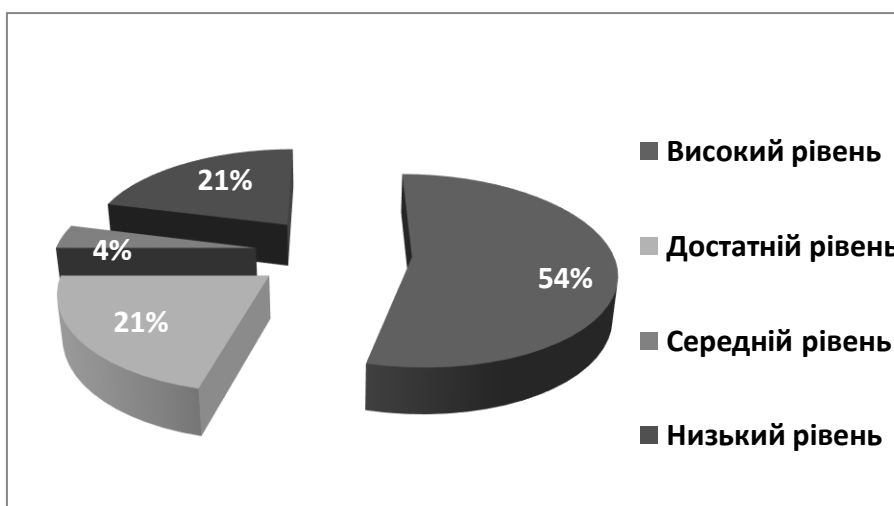

Рис. 2. Рівні ставлення учнів до моральних норм поведінки

Спостерігаючи за отриманими результатами дослідження, можна стверджувати, що в учнів 1-Г класу переважає високий рівень ставлення до

моральних норм. За результатами даного тесту ми отримали 54% учнів, які мають високий рівень моральної вихованості в контексті ставлення до моральних норм поведінки (див. Додаток Г).

Обов'язковою частиною нашого дослідження було спостереження, яке допомагало із визначенням стану моральної вихованості учнів. Спостерігаючи за поведінкою та діями учнів у конкретних ситуаціях навчально-виховної взаємодії протягом 6 тижнів, можна визначити прояви певної поведінки (як позитивні, так і негативні), реакція на неочікувані новини, поводження в певних ситуаціях, виконання правил поводження в школі та в громадських місцях тощо. Спостереження, однозначно, допомагало з інтерпретацією даних тестів. Під час спостереження ми помітили, що 44% учнів класу (13 учнів) керуються у своїй поведінці моральними нормами та правилами, вирішують конфліктні ситуації, спираючись на моральні принципи; 38% класу (12 учнів) спираються на моральні принципи у своїх вчинках рідше – це залежить від ситуації, що склалася; решта 18% (5 учнів) поводять себе, виходячи за рамки моральних принципів поведінки та лише в поодиноких випадках проявляють моральні риси.

Зібравши певну кількість експериментальних даних, ми вирішили проаналізувати рівень моральної вихованості учнів початкової школи та причини, які зумовили отримані дані. На нашу думку, основними причинами певного рівня моральної вихованості молодших школярів можуть бути: вплив стилю життя батьків та їх рівень моральної вихованості, читання дитячих творів морально-виховного змісту (казки, оповідання, вірші, байки та інше), приклад дорослих або старших друзів, яких вони наслідують, авторитет вчителя та виховні заходи, які проводить педагог в освітньому процесі школи (бесіди, дидактичні ігри, відверті розмови, година позакласного читання та інше). Вчитель має організувати достатню кількість виховних заходів з учнями, адже він повинен враховувати, що у

деяких сім'ях батькам зовсім байдуже, що роблять, чим займаються діти, ким вони стануть у майбутньому. Моральні вади, що панують у цих сім'ях завдають глибокої травми дітям: їх треба відгородити від повторного впливу середовища, оточити атмосферою чесності, правдивості, людяності [22, с. 5]. Отож, дослідження допоможе вчительському колективу знайти правильний підхід до кожного учня та залучати все більше засобів морального виховання в освітній процес початкової школи.

В результаті проведеного нами експериментального дослідження було виявлено рівні моральної вихованості молодших школярів: **високий, достатній та низький.**

Високий рівень моральної вихованості молодших школярів передбачає наявність системи знань щодо моральних норм поведінки людини у соціумі, стійких моральних уявлень про гарні та погані вчинки; учні мають активне позитивно-стійке ставлення до моральних норм; у них сформовані звички моральної поведінки.

Достатній рівень моральної вихованості учнів засвідчує, що діти мають певні знання моральних норм поведінки людини в суспільстві, проте не завжди використовують їх на практиці, виконання моральних норм спонтанне, лише у певних ситуаціях; не завжди мають чіткі моральні уявлення про гарні та погані вчинки; діти проявляють активне ставлення до моральних норм, але недостатньо стійке, можливі компроміси у процесі моральної взаємодії та поведінки.

Низький рівень моральної вихованості учнів означає, що знання дітей поверхневі, вони рідко використовують їх у своєму житті; їх моральні уявлення про гарні та погані вчинки несвідомі; демонструють переважно негативне ставлення до моральних норм поведінки, часто ігнорують їх.

Проаналізувавши отримані дані, нами було виявлено, що 50% учнів класу мають високий рівень моральної вихованості, 30% учнів засвідчують

достатній рівень та 20% учнів мають низький рівень моральної вихованості (Див. рис. 3).

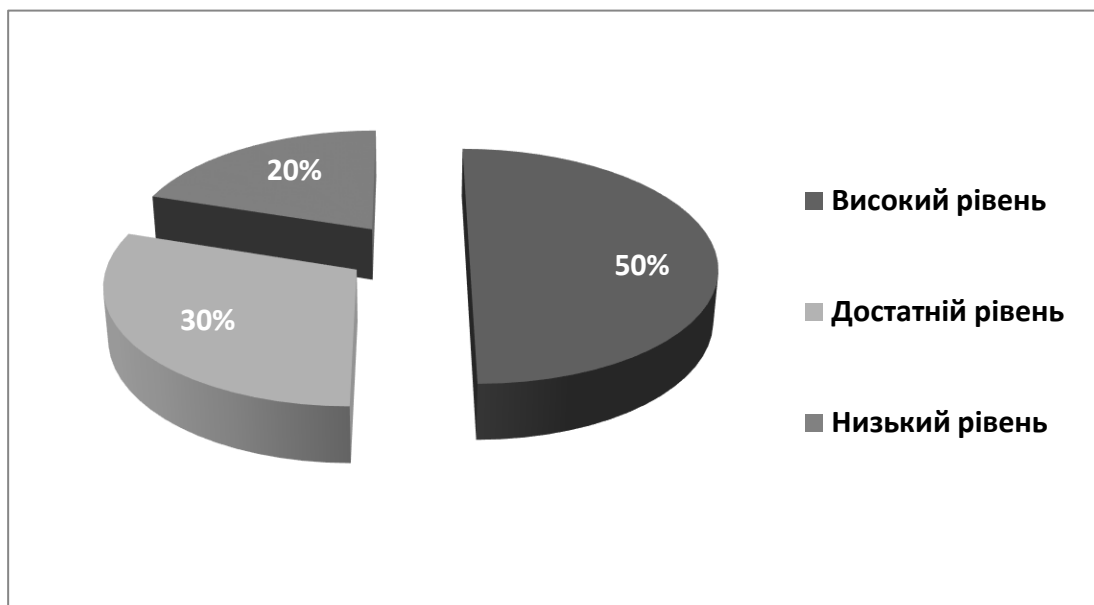

Рис. 3. Рівні моральної вихованості учнів

Отож, провівши експериментальне дослідження, ми можемо стверджувати, що більшість учнів 1-Г класу мають гарний рівень знань моральних норм поведінки в соціумі, стійкі моральні уявлення щодо гарних та поганих вчинків, вміють використовувати знання в конкретних життєвих ситуаціях. Варто зазначити, що вагомий внесок у справу формування досвіду моральної поведінки учнів робить учитель у тісній співпраці з батьками.

Варто звернути увагу на те, що велика кількість дітей надає перевагу матеріальним цінностям. Саме цей фактор і псує морально-позитивну атмосферу в класі. Ми вважаємо, що не варто засуджувати дитину за те, що вона не має моральних переконань, цінностей, не знає моральних норм та правил. Провина в цьому лише дорослих. Тому, на нашу думку, моральне виховання має бути обов'язковою складовою освітнього процесу початкової школи, адже це запорука розвитку морально-освіченої особистості та й просто людини. Отож, слід навчати дитину ще з малку моральним нормам та принципам, щоб згодом у неї формувалися моральні цінності, переконання та орієнтації.

РОЗДІЛ II. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

2.1 Використання змісту навчальних дисциплін у формуванні моральних якостей учнів

Процес морального виховання організовується різними шляхами за допомогою методів, виховних засобів, прийомів. Існують безліч способів організації морального виховання, які втілюються в процес навчальної діяльності. Проаналізувавши передовий досвід науковців у даній сфері, можна стверджувати, що накопичений у теорії виховання досвід формування особистості обґрунтовує не лише розвиток виховного процесу, а і його мети, адже визначена мета не є постійною, а має змінюватися залежно від умов, в яких відбувається розвиток особистості та накопичення її соціального досвіду, певних умінь і навичок. Доведено, що виховання молодшого школяра вимагає виважених наукових підходів, щоб по-перше, збалансувати процеси навчання, виховання та розвитку, по-друге, врахувати вплив усіх засобів і чинників, які оточують молодшого школяра, і визначити найоптимальніші педагогічні умови задля реалізації завдань морального виховання учнів цієї вікової групи [9, с. 6].

Моральне виховання молодших школярів, безумовно, пов'язане із навчанням, адже більшу частину дня учні проводять у школі, навчаючись, дізнаються багато нового. Тому вчитель має використовувати зміст навчальних дисциплін, щоб школярі збагачувалися не лише інтелектуально, а й духовно. Зміст навчальних дисциплін тісно пов'язаний із вихованням, зокрема моральним. На сучасному етапі освітній процес передбачає інтеграцію за програмою НУШ, тобто конкретні предмети не розмежовуються, проте хочемо проаналізувати кожен складову інтеграції щодо реалізації завдань морального виховання.

Моральність учня формується у процесі вивчення дисциплін: «Я досліджую світ», «Українська мова» у 1 класі, «Літературне читання»,

«Українська мова», «Природознавство», «Основи здоров'я» та інші у 2, 3, та 4 класах. На нашу думку, найбільше впливає на учнів усе те, що пов'язане із життям таких же хлопчиків і дівчаток, як вони. Особливого значення в моральному вихованні молодших школярів варто надати навчальній дисципліні «Українська мова». Працюючи із дітьми молодшого шкільного віку протягом проходження практики у школі, ми мали змогу ознайомитися із навчальним матеріалом даних навчальних дисциплін та проаналізувати зміст підручників щодо реалізації завдань морального виховання в освітньому процесі. На уроках української мови (читання) учні знайомилися із різними творами, завданнями та активно аналізували їх, визначали повчальні моменти та обговорювали якості головних героїв та їх вчинки. Емоційне ставлення до прочитаного пояснюється тим, що зміст твору уособлює особисті переконання дітей, смаки, ціннісні орієнтації.

Молодший школяр здатний порівнювати себе з героєм художнього твору, сприймати його переживання, як власні, турботи, поведінку, зовнішність. Сюжети та ситуації, що викликають сильні емоції, учні початкових класів оцінюють дуже високо в моральному сенсі. Діти щиро вірять образам справжніх, хороших людей: їм потрібен приклад того, як вирости сміливим і сильним. Школярі набувають досвіду оцінювати вчинки героїв твору, а через них – вчинки приятелів і власну поведінку. Зміст творів є своєрідним «регулятором» поведінки дитини, впливає на почуття, викликає бажання наслідувати позитивним та засуджувати негативні вчинки героїв. На цій основі в них формуються відповідні моральні уявлення й поняття, ставлення до навколишньої дійсності. Задля кращого засвоєння навчального матеріалу було використано різноманітні прийоми роботи з літературним твором.

Наприклад, українська народна казка «Про пихату качку», яку вивчають в 1 класі під час вивчення дисципліни «Українська мова» (див. Додаток О). Ця казка навчає учнів розуміти що таке пихатість, бути

самокритичним, відповідальним щирим, справедливим, тощо. Для обговорення даного твору можна задавати питання учням такі як: чому качка підпливла до берега, чи добре бути пихатим, якби ви вчинили в цій ситуації і т.д.

Широкі можливості для морального виховання молодших школярів мають уроки української мови у 2-4 класах. Після виконання вправ, які містять текст чи речення на морально-етичні теми, можна провести із дітьми бесіди відповідного змісту. Наприклад такі тексти вправ як: Наталя любить квіти; Назар та Інна допомагають Наталі доглядати за квітами, тощо.

У початкових класах учні пишуть тексти-розповіді, тексти-міркування на морально-етичні теми. Наприклад, вони складають розповідь про те, як школярі допомагають літнім людям, оберігають природу, висловлюють свої думки з приводу поведінки дійових осіб, розповідають про свої добрі вчинки. Також вчитель може використовувати на уроках української мови завдання «Незакінчена розповідь», де учні мають змогу проявити в тексті на моральну тематику свій рівень моральної вихованості. Наприклад «Лоскотнула мишка. Кіт прокинувся, Вигнув хвіст, весь потягся, Став на міст... Як ти думаєш, що буде далі?», «Устим був сумний. Уля підійшла до нього та й усміхнулась: - Давай грати разом? Як ти думаєш, що відповів хлопчик? Що буде далі?».

На уроці варто застосовувати й роботу над прислів'ями та приказками, в яких описано моральні цінності та норми («Добре ім'я краще багатства»; «Добре роби – добре й буде»; «Гідність людини визначається її вчинками»; «Не місце людину красить, а людина — місце» і т. д.) (див. Додаток Ж), написання диктанту на відповідну тему тощо.

Вагоме значення в житті людини має спілкування з природою. Любов до природи невіддільна від бережного ставлення до неї. Під впливом вчителя, відвідуючи уроки природознавства, учні усвідомлюють закономірності розвитку живої природи, у них формується матеріалістичний

погляд на природні явища, з'являється бажання охороняти рідну природу. Молодші школярі дізнаються про роль праці у справі охорони природи й приходять до висновку, що навколишню красу створюють люди: вивішують шпаківні, висаджують дерева, розбивають клумби, розводять квіти, оберегають ліси, зелені насадження, тварин.

В ході нашого дослідження, перебуваючи на практиці у Вінницькій ЗОШ I-III ступенів № 22 (1-Г клас), було проаналізовано підручники на предмет наявності в них морального змісту: «Українська мова. Буквар, 1 клас» 1 та 2 частини І. О. Большакової, М. С. Пристінської; «Я досліджую світ» 1 та 2 частини Н. М. Бібік, Г. П. Бондарчук; «Математика» О. М. Гісь, І. В. Філяк. Вивчаючи зміст підручника «Українська мова. Буквар», було виявлено низку творів на моральну тематику, які ефективно впливають на формування моральних якостей у молодших школярів, а саме: оповідання («Усмішка», «Як я юшку варив», Сніговик» частина 1, «Серйозна розмова» частина 2 – виховує співпереживання, дружелюбність, небайдужість, бажання допомогти, справедливість, тощо (див. Додаток Д)), казки («Трое поросят», «Про пихату качку», «Мильна бульбашка», «Казка про бджілок», «Невдячна муха» частина 2 – виховує бажання працювати в команді, допомагати один одному, бути працьовитим, засуджує негативні якості: пихатість, самовпевненість, хвалькуватість, ледарство, невдячність, наглисть, тощо (див. Додаток Е)), вірші («Кмітлива мишка», «Сіла Маня за уроки», «Про друга», «Лиш телефон задзеленчить» 2 частина – виховує чемність, працьовитість, дружелюбність, тощо (див. Додаток Є)). Також варто зазначити, що в підручнику є значна кількість прислів'їв та приказок із моральним підґрунтям («Слово чемне кожному приємне», «Бджілка мала а й та працює» і т. д.). (див. Додаток Є).

На уроці «Я досліджую світ» школярі знайомляться із основами поведінки у соціумі та в природньому середовищі. Для виявлення завдань морального змісту було здійснено аналіз підручника «Я досліджую світ» 1 та

2 частини Н. М. Бібік, Г. П. Бондарчук. У даному підручнику зазначені заклики до збереження природи, заборонені природні знаки, інформація «Як допомогти тваринам взимку», дана інформація розписана у віршах та у чітких картинках, схемах – частина 1, учням також представлені головні правила поведінки у різних закладах та на заходах (в театрі, у бібліотеці, на вулиці, в транспорті, тощо), описано моральні норми ставлення людей один до одного («Як ставитися до інших», «Не будь жадібним!», «Умій дружити», «Чемним треба бути скрізь і т. д.). Вони реалізовані за допомогою сюжетних малюнків, схем, віршів, завдань («Складіть словничок ввічливих слів», «Як ти будеш вітатися?», «Обговоріть поведінку дітей», «Зробіть у класі Куточок друзів», «Подумай над запитаннями» тощо) (див. Додаток 3). Спираючись на аналіз змісту цієї дисципліни, ми можемо стверджувати, що компонент морального виховання реалізується ефективно в контексті навчальної дисципліни «Я досліджую світ».

Школярі мають можливість здобувати знання і з математичної галузі. На уроці математики мають місце складні у смисловому відношенні вправи у вигляді пошукового завдання, творчого характеру, що вимагають вдумливої, інтенсивної роботи. Коли учні виконують такі вправи, вони набувають звички переборювати труднощі, привчаються до самостійності та організованості. Вчителю надає багатий матеріал для проведення виховної роботи на уроці зміст навчального підручника. Ми розглянули завдання, які пропонувалися першокласникам в підручнику «Математика» О. М. Гісь, І. В. Філяк. Завдання спрямовані більше на логіко-математичну складову, але ми звернули увагу на моральний контекст завдань. Кожне насичене добрим змістом та хорошими вчинками, наприклад: знайди левеняті матусю, зайчик дав літачки вовчику, допоможи напоїти квіточку краплинці, допоможи киці достатись до молока, Жучка навчає гавкати цуценят, кролик ділиться з іншим морквинами, лисичка запрошує друзів, кіт Леопольд подарував рибки друзям, журавлик надіслав сиропу друзям, щоб їх вилікувати тощо (див.

Додаток И). Можна помітити, що в підручнику показано життєві ситуації дітей та дорослих, про дружбу, підтримку, допомогу, щедрість, співпереживання тощо. Аналізуючи зміст завдань, ми виділили головні слова, які закарбовуються в учнів на підсвідомому рівні, тим самим формуючи моральні уявлення в них: знайди, дав, допоможи, граються, навчає, запросила, вчили, писали, зробивши уроки, подарував, надіслав, вилікував тощо. Таким чином молодші школярі, вивчаючи математичні поняття, засвоюють моральні норми поведінки.

На нашу думку, моральні почуття і моральні норми поведінки ґрунтовно засвоюються учнем та стають для нього внутрішньо своїми тільки в тому випадку, коли вони спираються на зміст їхнього життя й діяльності, коли вони є необхідною умовою його буття і таким чином стають для нього конкретним життєвим сенсом. Тому важливо, щоб навчальний матеріал був морально наповнений та поєднаний із життям учня, адже лише тоді він буде привертати увагу та ефективно засвоюватися.

2.2 Систематичне використання творів для дітей В.О.Сухомлинського у процесі позакласного читання молодших школярів

На нашу думку, варто згадати про вплив позакласного читання на формування моральної свідомості учнів молодшого віку. Значний вплив на виховання моральних якостей особистості дитини має організація літературних свят, уроків, бесід на основі аналізу та обговорення художніх творів. Молодший шкільний вік характеризується багатого та глибокою уявою, де чільне місце займають казкові образи, які допомагають дітям успішно розв'язувати проблемні життєві ситуації морально-етичного характеру [25, с. 6].

Чільне місце у життєдіяльності учнів молодшого шкільного віку займає читання казок, адже найбільше діти люблять читати саме їх. Ми вважаємо,

що це зумовлено віковими особливостями дитини, її світосприйняттям: діти сприймають все у казкових образах, порівнюють людей з казковими героями та подіями, тому їм простіше зрозуміти багато речей через такий літературний жанр. На основі наукових обґрунтувань можна стверджувати, що казка слугує навчальним засобом, який формує у дітей абстрактно-логічне мислення та забезпечує синтез ідеї та образу, конкретного предмета і знання про нього, почуття і думки [26, с. 6]. Отож, такі твори спонукають молодшого школяра до глибоких моральних роздумів, аналізу вчинків героїв, а також за допомогою читання вони відтворюють засвоєні цінності у власній поведінці. Організуючи обговорення літературних творів на спеціальних заходах або ж на уроках читання, вчитель має змогу на конкретному прикладі показати прояви моральної поведінки та розмежувати добро і зло, співчуття і байдужість, друга і ворога тощо.

Одним із письменників, який присвячував дитячі твори вихованню моральних якостей в учнів, є Василь Олександрович Сухомлинський. Своєю творчістю видатний педагог і письменник закладав основи для виховання у підростаючого покоління національної свідомості, а його моральні заповіді покликані формувати «Справжню Людину», якій притаманні найкращі якості: висока мораль, гуманістичні ідеали, любов до народу, Батьківщини та і до свого ближнього [26, с. 12]. У великій багатогранній спадщині В. О. Сухомлинського налічується близько 1200 художніх творів для дітей [30, с. 61]. З'ясовано, що найбільш ефективними формами та методами виховання ціннісних орієнтацій у процесі вивчення казок педагога В.О. Сухомлинського є: використання вчителями театралізації казкового матеріалу, хореографічні інсценізації казок та оповідань, проведення конкурсів та вікторин, читання казок за ролями, малювання теми улюблених творів, проведення ігор, екскурсій тощо.

Можна стверджувати, що казки видатного письменника соціально-побутового жанру спрямовані на виховання морального ставлення до

людського буття, усвідомлення значущості добра, щастя, турботи до близьких людей, засудження гордині, пихатості, жорстокості («Соловей і Жук», «Орач і Кріт», «Пелюстка і Квітка»); соціально-етичного – формування моральної відповідальності, справедливості, людяності, громадянськості, вірності й дружби («Хризантема і Цибулина», «Страшний черв'ячок», «Добре слово») [26, с. 10] (див. Додаток І).

У творах письменника оживають рослини, розмовляють дерева, квіти, метелики і птахи. На нашу думку, варто звернути увагу, що саме твори Василя Сухомлинського виявляють різницю добра і зла та акумулюють ціннісні орієнтації, розвиток творчих можливостей, вплив на емоційно-образний потенціал учня, що сприяє збереженню та розвитку психічного та духовного здоров'я («Гірший за гадюку», «Жаба і Соловейко», «Вовчі ягоди» та інші).

Працюючи з дітьми необхідно робити радісним кожен день їхнього життя, прагнути передати їм тепло та любов свого серця, доброту душі. Намагатися зробити неповторним кожний день, наповненим цікавими формами роботи, такими як:

- читання та обговорення художніх творів, казок Василя Сухомлинського;
- інсценування творів Василя Сухомлинського;
- поетична творчість дітей – складання розповідей та казок за творчістю В.О. Сухомлинського;

Читаючи твори Василя Сухомлинського, його праці, щоразу захоплюємося його мудрістю та педагогічним талантом, його добротою, чуйністю, людяністю.

Проходячи практику в загальноосвітній школі I-III ступенів №22 Вінницької міської ради, ми реалізовували включення творів Василя Олександровича Сухомлинського у заняття з позакласного читання. Варто звернути увагу, що діти сприймали оповідання та казки позитивно та з

радістю брали участь в обговоренні змісту твору. При проведенні заняття ми використовували інтерактивну вправу «Мікрофон», розшифрували загадки, організовували виставку книг, інсценізацію казок В. О. Сухомлинського, створювали «дерево життя», розкривали зміст прислів'я, обговорювали зміст оповідань, визначали важливі питання моральної тематики відповідно до змісту творів (див. Додаток І). Варто звернути увагу, що такі завдання дають змогу учням відкрито висловити свої думки за змістом творів, при виконанні таких завдань немає правильної або ж неправильної відповіді, діти виражають своє ставлення до вчинків героїв твору. Уроки із вивчення творчості Василя Сухомлинського сповнені позитивними емоціями та приємною атмосферою у класі, діти із радістю читають його твори та знаходять для себе користь.

Творчу спадщину В.О.Сухомлинського неможливо переоцінити, адже вона є джерелом натхнення для педагогів та їх вихованців. Педагогічні казки В.О.Сухомлинського ніби непомітні зовні, але ефективно виховують у дітей найкращі почуття добра, любові до всього прекрасного, співчуття. Казки формують перші навички людяності у взаєминах один з одним, виховують духовні цінності, бережливе ставлення до природи [49]. Виховання дітей 6-10 років Василь Сухомлинський називав «школою сердечності» та радив педагогам вчити учнів добру, любові, милосердю[2, с. 8]. Ми переконані, що саме читання з молодшими школярами оповідань та казок видатного письменника сприятиме дотриманню його порад. Пишучи твори для дітей, автор прагнув, щоб уже в ранній юності людина вмiла думати над складними суспільно-політичними й моральними проблемами: обов'язок перед суспільством, вірність ідейним переконанням, несхитність у боротьбі за щастя, вірність слову, відданість людині в особистих взаєминах, непримиренність до зла [34, с. 540].

У процесі навчальної діяльності на уроках позакласного читання можна зустріти різні твори В.О.Сухомлинського для вивчення, які спонукають до

роздумів про моральність та про вибір дії у певній ситуації. Казка, як вважав В.Сухомлинський, найшвидше проникає в душу людини, захоплює її внутрішній світ. Вона як буревій захоплює у свій вир душу дитини, адже впродовж поколінь у ній формувалися світлі орієнтири і перестороги перед темним.

Таким чином уроки позакласного читання за творами Василя Сухомлинського приносять користь маленьким читачам у їхньому зростанні як в розумовому розвитку, так і в засвоєнні загальнолюдських моральних принципів та правил, які згодом мають стати їхніми власними моральними переконаннями.

2.3 Взаємодія педагога з батьками як ефективний спосіб морального виховання учнів початкових класів

При виборі або поєднанні різних шляхів формування моральної вихованості варто враховувати зовнішні впливи на психічну сферу молодшого школяра. Отже, формування моральності учнів молодшого шкільного віку передбачає не ретрансляцію знань, умінь і навичок зі сфери морального виховання у системах «вчитель – учень», «батьки – дитина» тощо, а створення у школі та поза нею належних педагогічних умов, у яких будь-яка навчально-виховна проблема буде переживатися дитиною як життєво важлива і розв'язуватиметься на особистісному рівні як вибір і відповідальність за її наслідки [9, с. 8]. Тому варто звернути особливу увагу на взаємодію батьків та вчителя, плануючи морально-просвітницьку роботу.

На нашу думку, в аспекті морального виховання дітей батьки мають обов'язково брати активну участь. Адже байдужість та егоїзм батьків калічать душі дітей та роблять їх жорстокими [25, с. 6]. Задля успішної взаємодії вчитель може проводити певні виховні заходи, свята, тренінги, екскурсії тощо за участі батьків. Наприклад, зміст виховного заходу «Щастя – творити добро» побудований на основі використання ідей гуманізму та проводиться у класній кімнаті, де учні повинні сидіти у великому колі поруч

із батьками і батьки можуть допомагати своїм дітям та підтримувати їх [2, с. 8].

Ідеї взаємодії родини і школи присутні і у праці «Думки про виховання» Дж. Локка, він розкриває для батьків систему виховання і навчання джентльмена, та перш за все цій меті мають сприяти авторитет і педагогічно доцільна поведінка батьків [1, с. 37]. Вироблення педагогічних умінь досягається лише за активної участі батьків у різноманітних справах і заняттях, пов'язаних з вихованням і освітою дітей. Тому педагоги мають систематично і активно розповсюджувати і прищеплювати педагогічні знання, допомагати сім'ям усвідомлено виховувати дітей, пропагувати кращий досвід родинного виховання, стимулювати наступність між сімейним і суспільним вихованням.

На нашу думку, ефективними формами роботи з батьками є такі: батьківські збори, бесіди «за круглим столом», консультації, відвідування сімей, зустрічі, конкурси, вечори сімейних традицій, виставки, зустрічі поколінь та багато інших цікавих форм роботи. Проходячи педагогічну практику у загальноосвітній школі I-III ступенів №22 Вінницької міської ради, ми мали можливість спостерігати за освітнім процесом початкової школи. Вчитель, за діяльністю якого ми спостерігали активно використовував різні форми та методи морального виховання учнів із залученням батьків (етична бесіда, рольова гра, тренінги, батьківські збори, виховні свята, відверті розмови тощо). Насамперед варто зазначити ефективність використання тренінгів з батьками на морально-етичні теми. Вчитель проводив тренінг «На шляху до взаємодії», до цієї роботи були залучені батьки. У даному заході було використано вправи для покращення умінь взаємодії з дітьми, а також формування моральних цінностей (Вправа «Лист», «Яблучко від яблуні», «Щаслива сім'я», «Спілкування» тощо (див. Додаток Й). На нашу думку, такі вправи сприяють покращенню стосунків між батьками та дітьми, розуміння важливості морального виховання та

усвідомлення моральних цінностей. Використання рольових ігор допомагає батькам зрозуміти причину вчинку їхньої дитини, а також відчути на собі ситуації, які можуть виникнути у житті молодшого школяра.

Ми вважаємо, що вагоме місце у реалізації завдань морального виховання учнів займають свята виховного змісту із залученням батьків. Адже зміст свята значно впливає на моральну свідомість батьків та учнів, при цьому виховується любов до Батьківщини, повага до старших, працьовитість, доброта, чесність тощо (див. Додаток К). Проаналізувавши практичний досвід впровадження цих форм роботи у практику роботи початкової школи, варто звернути увагу на те, що способів взаємодії із батьками є чимало, але головне у такій роботі – впроваджувати ці методи та форми у практику, тоді буде високий рівень сформованості моральних якостей у дітей.

На нашу думку, варто створювати учням сприятливі умови задля досягнення високого рівня моральної вихованості, звичайно, це не під силу одному вчителю, тому важливо залучати батьків. Взагалі ефективність морально-виховної роботи педагога у багатьох випадках залежить і від його уміння працювати з батьками, знаходити спільну мову, спиратися на їх допомогу та підтримку [42]. Адже батьки мають знати та контролювати оточення своєї дитини, яке значною мірою впливає на моральне виховання молодшого школяра, знати її вподобання, захоплення, улюблених героїв та ін. Лише завдяки спільній роботі з батьками вчитель буде мати змогу успішно реалізувати мету морального виховання.

У результаті нашого дослідження ми з'ясували, яку роль відіграє сім'я в моральному вихованні дитини молодшого шкільного віку. Нами було встановлено, що в освітньому процесі на моральне виховання дітей молодшого шкільного віку впливає передусім стиль стосунків у сім'ї і те, наскільки актуальною є проблема розвитку моральних якостей у дітей для батьків. Важливими у моральному розвитку дітей є сімейні традиції,

внаслідок дотримання яких у дитини формуються моральні якості, почуття, потреби. Батькам варто пам'ятати, що взаємодія із вчителем є одним із найефективніших способів морального виховання дитини.

2.4. Проведення морально-етичних бесід та відвертих розмов під час організації класних годин

Одним із найважливіших шляхів морального виховання, на нашу думку, є морально-етичні бесіди та відверті розмови. Адже за допомогою таких форм дитина має змогу відкрити свій внутрішній світ та поділитися своїми проблемами або питаннями, які її хвилюють. За визначенням моральні бесіди – це розмови вчителя з дітьми на моральні теми під час занять, у повсякденному житті [43]. Негативні вияви поведінки однозначно можуть стати темою для розмови, яка має на меті виховання в учнів вміння відповідно оцінювати негативні вчинки і прагнення уникати їх. Такі форми морального виховання побудовані на технології діалогової поведінки, де кожна дитина може висловити свою думку, підтримати свого однокласника чи допомогти ближньому зрозуміти свої помилки або правильність вчинку.

Варто зазначити, що молодші школярі під час таких бесід та відвертих розмов розвивають свою культуру мовлення. Таке спілкування учнів з вчителем та однолітками сприяє щирим, «теплим» стосункам в колективі та створенню дружньої атмосфери. Інший позитивний вплив на виховання особистості – це формування в дитини адекватної самооцінки, яка дає змогу аналізувати свої вчинки та вчинки інших людей, оцінювати свої негативні та позитивні якості та ін. Ми вважаємо, що самооцінка має значний вплив на моральне виховання, адже доведенням цього є слова Віри Киричок: «Лише за умови адекватно сформованої самооцінки дитина може протистояти негативним явищам доквілля: грубості, байдужості, бездуховності» [12, с. 17]. Тому метою моральних бесід та розмов з учнями є, в-першу чергу, формування у них адекватної самооцінки, яка сприяє кращому засвоєнню

моральних норм поведінки. Вчитель має розуміти, що дитяче горе потребує доброзичливості й співчуття, адже у дитини бувають свої маленькі й великі тривоги, прикrostі, нещастя, тому справжній педагог повинен бачити це і відчувати душу свого вихованця [23, с. 5]. Від того, як вчитель вміє спілкуватися із своїми учнями на уроці й поза ним, як він розуміє їх, залежить успіх виховання й навчання. Педагог має знати, що для дитини, особливо молодшої, не існує абстрактних моральних категорій, істина для неї завжди конкретна [27, с. 19].

Джейн Нелсон в «Позитивній дисципліні» та Вільям Глассер у «Школі без невдач» відзначають моменти, яких не повинно бути на годинах спілкування:

- Не дозволяйте дітям засуджувати або звинувачувати інших;
- Не залучайте дітей до вистежування й виявлення правопорушників;
- Не карайте весь клас за поведінку окремих дітей;
- Щоб залучити клас до пошуку справедливого й правильного рішення, треба створити атмосферу співпраці [47].

Ми погоджуємося із такими правилами, адже кожен учень має почувати на такому заході себе комфортно та не боятися висловитися та отримати несхвальну оцінку з боку вчителя чи однокласників.

В ході дослідження нами було проведено бесіди у 1-Г класі на тему «Бути на землі Людиною», Чарівні слова» (див. Додаток Л) та годину спілкування «Людина починається з добра» (див. Додаток М). У проведенні цих заходів було використано ряд методів та прийомів, які сприяли кращому засвоєнню моральних норм та принципів, що сприяють вихованню моральних якостей школярів. Насамперед, це розучування віршів, прочитання та аналіз оповідань, казок, приказок на моральну тематику, обговорення проблем та ситуацій тощо. Додатковим завданнями було створення проекту «Образ сучасника», «Я у майбутньому», подорож у

«Школу гарних манер», складання пелюсток квітки, гра «Так чи Ні» та інші. Такі завдання сприяють підвищенню позитивної мотивації до навчання, а також дотримання молодшими школярами моральних норм та правил. На нашу думку, вчителеві варто враховувати побажання учнів при виборі теми бесіди чи відвертих розмов, так як це буде мати ще більший вплив на свідомість дітей, адже саме те питання, яке їх турбує буде обговорюватись та вирішуватись разом.

Ми вважаємо, що досить ефективно під час бесід використовувати ігри та вправи («Чарівна пір'їнка», «Доповни речення», «Як почувашся?», «Як можна сказати?», «Скажи навпаки» тощо) (див. Додаток Н). Під час гри учень переборює невпевненість, відкриває в собі нові сили, творчі можливості, а також у всіх ігрових ситуаціях обов'язковою умовою для підсилення їх виховного значення є прояв старанності, пильності, чесності, скромності, товариської взаємодопомоги [43].

В початкових класах доцільно використовувати такі рольові ігри та вправи морально-виховного значення: «Хто першим вітається?», «В гостях у Мийдодира», «Так чи ні?», «Можна – не можна», «Як вчинити?» тощо [43]. За допомогою таких виховних ігор можна вирішувати проблемні ситуації в класі, конфлікти, образи, ситуації, які пропонують проаналізувати учні і т. д. Вчитель може вказати на негативну поведінку конкретного учня, використовуючи такі вправи, але обов'язково потрібно враховувати конфіденційність, тобто вчитель не повинен називати ім'я та прізвище учня, він може просто розповісти ситуацію, яку має проаналізувати з класом, згодом цей учень звичайно зрозуміє, що це було про нього. Використовуючи таку форму роботи, вчитель спровокує розкаяння у дитини, викличе сором та, найважливіше, він зрозуміє свою помилку та буде намагатися не повторювати її. Молодші школярі вже здатні сприймати вимоги до себе, вони піддатливі зовнішньому впливові, схильні до наслідування [42].

Отож, використовуючи моральні бесіди та відверті розмови, діалоги, рівень моральної вихованості учнів покращиться та буде поступово формуватись моральна свідомість та переконання, але для більшого результату варто поєднувати різні форми морального виховання.

ВИСНОВКИ

Особливості розвитку моральних якостей та формування моральних цінностей особистості на сучасному етапі розвитку початкової освіти постає важливим аспектом організації освітнього процесу школи. В час неперервних інновацій, де все частіше людей замінюють роботи, люди швидко починають забувати прості моральні норми спілкування, взаємодії тощо. В молодшому шкільному віці, на нашу думку, без сумніву важливо виховувати в учнів моральні якості, адже якщо вчителі будуть нехтувати цим, то діти стануть надзвичайно жорстокими та байдужими. Безумовно, педагог має спланувати свою виховну діяльність так, щоб створити сприятливі умови для осмислення учнями суті моральних норм поведінки людини та її вчинків. Вони будуть відчувати серцем, як вчиняти правильно, якщо вчитель буде до них ставитися з повагою і розумінням. Існує безліч способів організації морального виховання, які варто втілювати в життя, щоб дитина знала, що таке людяність, доброта, щедрість, милосердя та вміла розрізняти із байдужістю, жорстокістю, злістю, підступництвом тощо.

Опрацювавши наукову літературу із проблем морального виховання молодших школярів, можна стверджувати, що моральне виховання – це виховний вплив школи, сім'ї, громадськості, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі та практичної діяльності. Основними завданнями морального виховання є формування моральної свідомості, розвиток моральних відчуттів, вироблення умінь і навичок моральної поведінки.

Досліджуючи стан морального виховання у процесі навчання та виховання учнів молодшого шкільного віку, ми з'ясували, що завдання морального виховання доцільно реалізувати на будь-якому уроці протягом навчального дня, адже це буде корисно для саморозвитку вихованця.

За результатами експериментального дослідження, можна зробити висновок, що значний вплив на розвиток моральних якостей дитини мають батьки, вчитель, близькі та рідні люди, друзі, брати чи сестри тощо. Тому вчитель має враховувати усі проблеми, які можуть статися із молодшим школярем. За допомогою отриманих результатів дослідження ми переконались, що в учнів молодшого шкільного віку сформовані основи моральної поведінки.

В результаті проведеного нами експериментального дослідження було виявлено рівні моральної вихованості молодших школярів: високий, достатній та низький.

Високий рівень моральної вихованості молодших школярів передбачає наявність системи знань щодо моральних норм поведінки людини у соціумі, стійких моральних уявлень про гарні та погані вчинки; учні мають активне позитивно-стійке ставлення до моральних норм; у них сформовані звички моральної поведінки.

Достатній рівень моральної вихованості учнів засвідчує, що діти мають певні знання моральних норм поведінки людини в суспільстві, проте не завжди використовують їх на практиці, виконання моральних норм спонтанне, лише у певних ситуаціях; не завжди мають чіткі моральні уявлення про гарні та погані вчинки; діти проявляють активне ставлення до моральних норм, але недостатньо стійке, можливі компроміси у процесі моральної взаємодії та поведінки.

Низький рівень моральної вихованості учнів означає, що знання дітей поверхневі, вони рідко використовують їх у своєму житті; їх моральні уявлення про гарні та погані вчинки несвідомі; демонструють переважно негативне ставлення до моральних норм поведінки.

Проаналізувавши отримані дані, нами було виявлено, що 50% учнів класу мають високий рівень моральної вихованості, 30% учнів засвідчують достатній рівень та 20% учнів мають низький рівень моральної вихованості

Проаналізувавши результати експериментального дослідження, ми окреслили шляхи формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку у процесі навчання, а саме: цілеспрямоване використання змісту навчальних дисциплін у формуванні моральних якостей (використання вправ та завдань моральної спрямованості на різних уроках), систематичне використання творів В.О.Сухомлинського у процесі позакласного читання молодших школярів («Соловей і Жук», «Орач і Кріт», «Пелюстка і Квітка», тощо), взаємодія школи з батьками учнів початкових класів (використання різних форм взаємодії: тренінги, родинні свята, батьківські збори, екскурсії, виховні заходи), проведення морально-етичних бесід та відвертих розмов під час організації класних годин («Людина починається з добра», «Бути на землі Людиною», «Чарівні слова» і т.д.). Отож вагому роль у реалізації завдань морального виховання відіграє вчитель, який повинен мати на меті покращення рівня моральної вихованості своїх вихованців.

Доцільно зазначити, що наше дослідження не вичерпує всіх проблем морального виховання молодших школярів в освітньому процесі. На сьогодні ще повною мірою не проаналізовано досвід кращих учителів у цьому напрямку, не створено цілісної моделі морального виховання учнів молодшого шкільного віку в процесі позаурочної виховної роботи школи I ступеня.

Список використаних джерел

1. Авдіянц Г. Педагогічний вплив учителів і батьків на формування духовності молодших школярів / Г. Авдіянц // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 36-39.
2. Адаменко Н. Виховання доброти у дітей молодшого шкільного віку за ідеями В. О. Сухомлинського / Н. Адаменко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 8-10.
3. Басюк Н. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів / Н. Басюк // Рідна школа. – 2007. – № 3. – С. 21-22.
4. Бех І. Д. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей / І. Д. Бех. – Київ, 2018. – 40 с.
5. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал : Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
6. Гаряча С. Виховання основ етичної культури молодших школярів / С. Гаряча // Початкова школа. – 2010. – № 3. – С. 70-71.
7. Генік М. Актуальність морального виховання учнів засобами народознавства / М. Генік // Початкова школа. – 2007. – № 7. – С. 46-49.
8. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
9. Даниляк Р. З. Ідеї морального виховання молодших школярів на сторінках вітчизняної дитячої періодики (кінець ХХ - початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Руслана Зіновіївна Даниляк; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2017. – 21 с.
10. Дмитренко Л. Г. Джерела духовності. Упровадження принципів гуманної педагогіки в практику роботи початкової школи / Л. Г. Дмитренко. – Харків : Основа, 2015. – 142 с.

11. Кгун В. Мораль та її норми. Бесіда / В. Кгун // Позакласний час. – 2006. – Квітень (№ 7). – С. 79-80.
12. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : Методичний посібник для вчителя / В. А. Киричок. – Київ : Інфодрук, 2004. – 132 с.
13. Ковтун І. А. Щоб не марно в світі жити, учіться, діточки, дружити!: година спілкування у 2-му класі / І. А. Ковтун // Вихователю ГПД. Усе для роботи. – 2015. – № 3. – С. 40-43.
14. Короткіх Л. В. Учимося бути добрими людьми: година спілкування у 4-му класі / Л. В. Короткіх // Вихователю ГПД. Усе для роботи. – 2013. – № 11. – С. 11-14.
15. Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях : Навчальний посібник для вузів / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – Київ : Знання, 2006. – 311 с.
16. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – Київ : Центр учбової літератури, 2016. – 189 с.
17. Любчак Л.В., Дабіжа Л.П. Підготовка майбутнього педагога до реалізації принципів педагогіки партнерства /Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. – 1st ed. – Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2018. – p. 539-560.
18. Любчак Л.В. Педагогічний такт як форма реалізації педагогічної моралі в діяльності вчителя початкових класів // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті сучасних освітніх парадигм : збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 5-6 квітня 2017 р.) / за ред. О. А. Голюк ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв. – Вінниця: ТОВ “Меркьюрі-Поділля”, 2017. – Вип. 6. – С.18-21.

19. Любчак Л.В. Родинна педагогіка: Курс лекцій: Посібник. – 2-е вид., доп. / Л.В.Любчак. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю, 2012. – 150 с.
20. Маркіна С. Формування моральних цінностей у молодших школярів на основі педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / С. Маркіна // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 13-15.
21. Матвієнко О. В. Основи морального виховання особистості молодшого школяра : Посібник для викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів / О. В. Матвієнко. – Київ : Стилос, 1999. – 154 с.
22. Маценко Ж. Золотий ключик духовності. Що таке людяність? / Ж. Маценко // Початкова освіта. – 2005. – Березень (№ 12). – С. 2-3.
23. Остринська В. Відповідальність очима молодшого школяра / В. Остринська // Початкова школа. – 1997. – № 11. – С. 4-7.
24. Підборський Ю. Г., Репа Н. О. Моральне виховання школярів на українських народних традиціях / Ю. Г. Підборський, Н. О. Репа // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 71-75.
25. Романишин Л. Василь Сухомлинський про формування духовного світу дитини / Л. Романишин // Початкова освіта. – 2008. – Червень (№ 23-24). – С. 5-6.
26. Світельська-Дірко С. В. Виховання ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Світлана Володимирівна Світельська-Дірко; Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2017. – 20 с.
27. Сенез А. В. О. Сухомлинський про роль учителя у вихованні моральних цінностей учнів / А. Сенез // Початкова школа. – 2003. – №9. – С. 18-21.
28. Сенез А. Погляди В. Сухомлинського на моральні порушення дітей / А. Сенез // Початкова школа. – 1998. – № 4. – С. 55-56.

29. Сідлецька О. В. Моральне виховання молодших школярів (методичні поради, дидактичний матеріал) / О. В. Сідлецька // Початкове навчання та виховання. – 2005. – Липень (№19). – С. 80-92.
30. Станко О. Формування мовної культури та моральне виховання учнів на основі спадщини Василя Сухомлинського / О. Станко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 3. – С. 61-62.
31. Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей / О. Сухомлинська // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 3-7.
32. Сухомлинська О. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд / О. Сухомлинська // Шкільний світ. – 2005. – Лютий (№4). – С. 4-20.
33. Сухомлинський В. О. Книга любові / В. О. Сухомлинський. – Москва : Мол. гвардія, 1983. – 191 с.
34. Сухомлинський В. О. Листи до сина / В. О. Сухомлинський. // Вибр. тв. У 5 Т. – Київ : Рад. школа, 1986. – Т. 3. – С. 583-670.
35. Сухомлинський В. О. Народження добра // Вибр. тв. У 5 Т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1986. – Т. 1. – С. 217-540.
36. Ткачук Л. Василь Сухомлинський про виховання успіхом у навчанні / Л. Ткачук // Початкова школа. – 1999. – № 9. – С. 11-13.
37. Третяк О. П. Виховання ціннісного ставлення до людини у молодших школярів. Ч. 1 / О. П. Третяк. – Харків : Основа, 2013. – 159 с.
38. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинський. – Москва : Фаір Прес, 2004. – 576 с.
39. Хоменко З. Розвиток духовних цінностей молодших школярів на засадах маністичної психології / З. Хоменко // Початкова школа. – 2002. – № 1. – С. 11-13.

40. Чернейко А. П. Подорож до країни доброти: година спілкування у 3 класі / А. П. Чернейко // Початкове навчання та виховання. – 2011. – № 4. – С. 32-34.
41. Шелехова Н. Уроки моральності: Виховна година на тему «Авторитет» / Н. Шелехова // Шкільний світ. – 2003. – Березень (№ 12). – С. 5.
42. Шульга Л. А. Інноваційні підходи до формування моральних переконань молодших школярів / Л. А. Шульга // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1. – С. 148-154.
43. Моральне виховання як основа вихованості молодшого школяра [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/25518/ : Назва з екрану.
44. Моральне виховання молодших школярів у процесі взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://mydisser.com/ua/catalog/view/238/244/9717.html> : Назва з екрану.
45. Завдання і зміст морального виховання. Шляхи і засоби морального виховання [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ukped.com/statti/teorija-vihovannja/19-.html> : Назва з екрану.
46. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої освіти [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> : Назва з екрану.
47. Як відмовитися від пост-радянських цінностей у сучасній школі [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/01/18/228507/> : Назва з екрану.
48. Моральне виховання молодших школярів [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://vseosvita.ua/library/moralne-vihovanna-molodsih-skolariv-9339.html> : Назва з екрану.

49. Роль казок Василя Сухомлинського у вихованні дітей [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.cuspu.edu.ua/ua/vyvchennya-i-vprovadzhennya-v-navchalno-vykhovnyu-protses-serednoyi-ta-vyshchoyi-shkoly-pedahohichnykh-idey-vasylya-sukhomlynskoho-2018-rik/sektsiia-1-spadshchyna-v-o-sukhomlynskoho-iak-dzherelo-zbahachennia-suchasnoi-pedahohichnoi-nauky/8297-rol-kazok-vasylya-sukhomlynskoho-u-vykhovanni-ditey> : Назва з екрану.
50. Закон про загальну середню освіту [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://zakon.help/law/651-XIV/> : Назва з екрану.